

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՂՆԿ ԱՆԱՆՅԱՆ

ԻՆՉՈ՞Ւ Է ՀԱԼԱՆՎԵԼ ՍՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

Դժվար է հանճարի ճակատագիրը: Նա առաջ է անցնում իր ժամանակից, վեր բարձրանում միջավայրից, ուր ապրում է: Բնականաբար ծագում է հակադրություն միջավայրի և ստեղծագործող անհատի միջև, որը լուծվում է անհատի հաղթանակով կամ պարտությամբ: Հաղթանակը ենթադրում է հանճարի առաջադրած նոր գաղափարների հասարակական ընդունելություն, պարտությունը միջավայրի իներտությունն է նորի հանդեպ: Սա լավագույն դեպքում, որովհետև միջավայրը կամ նրա որևէ հատված կարող է և հակադրվել, նույնիսկ թշնամանալ: Որքան վեր է բարձրանում անհատը հասարակությունից, այնքան մեծանում է խզումը նրանց միջև: Բայց հանճարեղ անհատի պարտությունը ժամանակավոր է, շուտ թե ուշ գալիս է նրա հաղթանակի ժամանակը: Մերժվելու դեպքում անգամ հանճարի ստեղծագործությունը իր գոյությամբ ձևավորում է նորի հանդեպ վերաբերմունք, որն աստիճանաբար ճանապարհ է հարթում նրա ճանաչման ու հաղթանակի համար: Սա նշանակում է, թե ժամանակակիցները ուշացումով կամ գալիք սերունդները հասու են լինում այն նորին, որ բերում էր հանճարեղ անհատը:

Սա տարերային ընթացք չէ: Չգրված մի օրենքով անհանճար մարդիկ միավորվում են, մացառների նախանձով նայում երկնամերձ կաղնուս ու երազում «մի անկաղնի բացատ»: Հանճարի սովերում հարատևում է նաև հալածողը, անանուն հալածողը, որովհետև վերջինս եթե անուն ունի էլ, միևնույն է՝ ժամանակը այն դարձնում է հասարակ անուն: Չգրված մի ուրիշ օրենքով հանճարները ունենում են նաև բարեկամներ՝ հալածողների համեմատությամբ սակավաթիվ, բայց ավելի զորեղ, և ժամանակը նրանց անունները ևս հավերժացնում է:

Այդպես է եղել Սովսես Խորենացուց առաջ և հետո, այդպես է նաև այսօր: Երեկ չէ՞ր՝ ուշացած, բայց կենսունակ ժառանգորդը այն «անվարժ ու տգետ» ա-

19 2008

րարածների, որոնք հորենացուն հալածում էին կենդանության օրոք, սևով սպիտակին գրում էր, թե հորենացուց մինչև Կապուտիկյան ձգվող հայրենասիրութունը արդեն հնացած երևույթ է:

Պատմահորը հալածողների անունները, այո՛, հայտնի չեն: «Մի քանի անվարժ ու տգետ մարդիկ», - ինքը այսպես է բնութագրում նրանց և ժամանակը չի խմբագրել այս գնահատականը («Ողբում» էլ հիշում է անանուն հալածողների, «ժաղողների» և «արիամարիողների»): Բայց նրա մեծ բարեկամի, նաև մեկենասի ու հովանավորի՝ իշխան Սահակ Բագրատունու անունը հարատևել է ժամանակների մեջ: Անտարակույս, հոգևորական Մովսես հորենացու և աշխարհական Սահակ Բագրատունու նման մտածողներ էլի կային. քիչ էին նրանք, բայց հենց նրանք էին կրում ազգային ինքնության գեները, որոնք հանրությունը դարձնում են ժողովուրդ և ժողովորդին ժողովուրդ են պահում դարերի հուլովություն:

Ինչո՞ւ է հալածվել Պատմահայրը:

Այդ հալածանքը բացատրել են աղանդավորության (նեստորականության) հետ ունեցած աղերսներով: Մի ուրիշ տեսակետ պատճառը որոնում է նրա հունամետության մեջ, որը չէին հանդուրժում հոգևոր իշխանությունը նվաճած ասորամետները: Այս մասին ակնարկ կա Պատմահոր դժգոհություններում. ոմանք ծիծաղել են վրան, ծաղրել՝ «իբրև զանհաստատնուվք, և որ ինչ պիտանացու ունիցի արուեստ»: Աղանդավորության մասին զրույցը կարծես թե անհիմն է. Պատմահայրը համոզված առաքելական է: Հունական կրթությունից դժգոհությունը ժամանակավոր մի բան կարող էր լինել, քանի որ ասորամետները տևական ազդեցություն չեն ունեցել: Սահակին հաջորդած երկու ասորի եպիսկոպոսները կարծատև իշխանություն ունեցան: Չհերքելով այս տեսակետը՝ հալածանքի պատճառը պետք է որոնել հորենացու լայնախոհության մեջ, դարի ու ժամանակի համար անհասկանալի, դրանով էլ անընդունելի ազատամտության մեջ:

Միջնադարը գտել էր կյանքի բոլոր երևույթները մեկնաբանելու միակ և անկասկածելի միջոցը՝ «Աստվածաշունչը»: Բայց ահա հորենացին Սուրբ Գրքից բացի այլ աղբյուրներ ևս օգտագործում է՝ հանդիմանություն ուղղելով «Աստվածաշնչին». «Մանաւանդ զի աստուծայնոյն Գրոյ զիւրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպհական ազգ՝ ելիք զայլոցն իբր զարիամարիելեացն եւ իւրոց անարժան կարգելոց բանից»։ Եվ ուղղելով Սուրբ Գրոց թույլ տված վրիպումը՝ խոսում է մյուս ժողովուրդների մասին՝ օգտվելով ուրիշ, «ամենևին անսուտ» պատմություններից: Հավատացյալի պատկերացմամբ՝ համապարփակ և անսուտ «Աստվածաշնչի» նկատմամբ նման քննադատական հայացքը ամենաչափավոր հավատացյալին անգամ աններելի հանցանք պիտի թվար: Մանավանդ Պատմահոր մատյանը աստվածաշնչյան պատվիրանները չունկնդրելու այլ օրինակներ ևս տալիս էր:

Քրիստոնեությունը ժողովուրդների վերածնունդը կապում է բացառապես նոր

վարդապետության հետ՝ նախորդ դարերը, բոլոր դրսևորումների մեջ, դիտելով իբրև խավարի թագավորություն: V դարի մեր աղբյուրները նույն մտտեցումը ցուցաբերում են մեր ժողովրդի անցյալի ու ներկայի գնահատումներում: Խորենացին հրաշալի գիտի և ընդգծում է նոր վարդապետության նշանակությունը մեր պետականության ամրացման ու մշակույթի նորացման գործում: Բայց մի էական հարցում տարբերվում է ժամանակակիցներից, հեթանոսության ու քրիստոնեության ճակատային ու ճակատագրական հակադրումը, որ հանգում էր առաջինի անվերապահ ժխտման, փոխարինում է «հին» ու «նոր» ժամանակների ժառանգորդական կապի հայտնաբերմամբ ու իմաստավորմամբ՝ դրանով իսկ առաջ անցնելով իր ժամանակից և հակադրվելով ժամանակին: Հին հավատքի ու ժամանակների դեմ անհաշտ պայքարի փոխարեն Պատմության էջերում հառնում է հեթանոսական Հայաստանի զարմանալիորեն ամբողջական, նաև միշտ սիրելի պատկերը՝ իր վարչա-քաղաքական կառուցվածքով, իմաստասեր և անիմաստասեր թագավորներով ու իշխաններով, մեհյաններով, երբեմն՝ սրանց առաջնորդներով, հավատալիքներով ու կենցաղով, նաև մշակութային վիթխարի ժառանգությամբ: Ի՞նչ սիրով ու ջերմությամբ է հիշում փանդոռահար գուսաններին՝ «ախորժելով պահած» նրանց երգերը, որոնք անհրաժեշտ է համարում զեռեղել պատմության էջերում: Այս «ախորժելով»-ը հենց Խորենացու վերաբերմունքի արտահայտությունն է: Մինչդեռ Խորենացու ժամանակակից կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին նույն գուսաններին հիշում է սատանաների շարքում, որոնք մոլորեցնում են հավատացյալներին: Ըստ հայրապետի՝ գուսանները «ի չարալլուկ կատաղանաց» են, «որք միշտ զշնորհս Հոգւոյն սրբոյ հալածեն, և զճախաբեր պիղծ խորհուրդ սատանայի ի սիրտս և ի խորհուրդս ձեր սերմանեն»²:

Թեև V դարի եկեղեցին լուրջ քայլեր է ձեռնարկում ազգային դիմագիծ ձեռք բերելու ուղղությամբ, Սովսես Խորենացին է, որ «Հայոց պատմության» մեջ կերտում է ամբողջական հայրենիքի և նրանում ապրող հավաքական ու տոհմիկ ժողովրդի իրական պատկերները՝ անկախ կրոնական ու քաղաքական համոզմունքներից: Այսպես է հեթանոսության հանդեպ անհանդուրժողականության մթնոլորտում ձևավորվում քրիստոնեության իբրև նախորդ ժամանակների ժառանգորդի, ըմբռնումը: Իսկական քրիստոնյայի համար աշխարհը հայրենիք է, իր հայրենիքը՝ աշխարհի մի մասը: Անմնացորդ հավատացյալի համար կարևորը հավատն է առ Աստված, ոչ թե այս կամ այն ազգ ու տոհմի պատկանելը: Խորենացին վերակենդանացնում է հայի հայրենիքի անցյալը՝ լցնելով այն շնչող ու ապրող ոչ քրիստոնյա հայերով, քրիստոնեական Հայաստանը դիտելով իբրև նախնիների հայրենիքի շարունակություն: Այնքան ոգևորված է Տիգրան Մեծի հաջողություններով, մի արքա, որ մեր երկրի սահմանները հասցրեց այնտեղ, որտեղ վերջանում էին հայերենով խոսողները, որ ափսոսում է, թե ինչու Տերը իրեն այն օրերին երկիր չի բերել՝ «մոռանալով», որ Տիգրանի ժամանակներում ծնվելու

03 2017/05

դեպքում ինքը չէր կարող քրիստոնյա լինել: Այսպես, ահա, երկրի ու ժողովրդի լինելության խնդիրները հաղթահարում են հավատի ու հավատքի սահմանները: Հանճարը ժամանակից առաջ է անցնում՝ կրոնական ու քաղաքական հանգամանքները դիտարկելով իբրև տեսակի ինքնությունը պահպանելու միջոցներ, ակնկալելով թերևս, թե հրաշալի այս դասը օգտակար կարող է լինել գալիք ժամանակներում և՛ անկախ նրանից սոցիալի՞զմ կկոչվեն դրանք, գլոբալիզացիա՞, թե՞ մի ուրիշ բան: Մխրանքի գիտակցումը մի փոքր ուշ էր լինելու, իսկ մինչ այդ ոչ միայն մոլեռանդ ժամանակակիցները, այլև հավատի ու հավատքի ոչ թե ոգուն, այլ տառին կառչածները, չէին հանդուրժելու «հանդգնությունը»...

Հեթանոսական ժամանակների պատմությունը շարադրելիս հորենացին զարմանալի անակնկալներ է մատուցում: Նրա սիրած արքաները երեքն են՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան: Ուշադրություն դարձնենք՝ Տրդատը ոչ միայն չկա այս շարքում, այլև ընդհանրապես դուրս է մնում Պատմահոր քաղաքական երազանքից. երանի թե Տերը իրեն Տիգրանի ժամանակներում աշխարհ բերած լիներ: Իր իսկ հայտնաբերած սքանչելի դասը հենց ինքն էլ հրաշալի իրականացնում է Պատմության էջերում:

Տեղին է անդրադառնալ մի խնդրի ևս. հորենացին առանձին գլուխ չի հատկացրել հայոց դարձին, դրա մասին պարզապես հիշատակումներ է անում տարբեր հատվածներում: Սա այն դեպքում, երբ հույների ու վրացիների դարձի պատմությունը ավելի մանրամասն է ներկայացնում: Բանասիրությունը վարկածներ է հայտնել խնդրի մասին: Ստ. Մալխասյանն, օրինակ, տեսակետ է հայտնել, թե Պատմության մեջ տեղ է հատկացվել հայոց դարձին, «բայց...անհայտ պատճառներով դուրս է ընկել Պատմությունից, անհետ կորել է»²: Նույնիսկ ենթադրություն է անում, թե հայոց դարձը նկարագրված պետք է լիներ երկրորդ գրքի 83-րդ գլուխում, ուր ներկայացված է Կոստանդիանոսի դարձը: Անհամոզիչ է հմուտ բանասերի վարկածը, թե հիշյալ գրքում պատմվել է հայերի քրիստոնեություն ընդունելու պատմությունը, բայց հետագա դարերում անհայտ պատճառներով այն փոխարինվել է Կոստանդիանոսի դարձով: Մալխասյանն ինքն էլ թերահավատ է իր վարկածի նկատմամբ, քանի որ հաջորդ գլուխներում տարբեր առիթներով տեղեկություններ են հայտնվում հայերի քրիստոնյա դառնալու մասին:

Նախ նկատենք՝ 83-րդ գլուխը համառոտներից է և եթե նվիրված էլ լիներ հայոց դարձին, ոմանց տարակույսը պիտի հարուցեր, թե ինչու այդքան քիչ ուշադրության է արժանացել: Այնուհետև, որ ավելի կարևոր է, ճշմարտապատում հորենացուն չէին կարող ոգևորել Գրիգոր Լուսավորչի և նրա փրկչական գործունեության մասին չափազանցված և առասպելախառն պատմությունները (առասպելներում «թաքուցել») ճշմարտություններից էր հետամուտ ինքը), որոնք չէին էլ համապատասխանում նախաքրիստոնեական և քրիստոնեական ժամանակների ժառանգորդական կապի վերաբերյալ նրա ընթացումներին:

Այնպես որ՝ 83-րդ գլխի «անհարազատ միջամտություն» լինելու վերաբերյալ վարկածը կարծես թե իսկապես վարկած է:

Այս համատեքստում իմաստավորվում է Մամիկոնյան տոհմի հանդեպ Պատմահոր անթաքույց հակակրանքը: Բագրատունիների նկատմամբ համակրանքը, որ նույնպես անթաքույց է, իր մեկենասի հեղինակությամբ բացատրելը որոշ իմաստով կարող է ճշմարիտ լինել: Վճռական գործոնի դեր կատարել է ուրիշ բան. սթափ պատմիչին թերևս դուր չի եկել Մամիկոնյանների անմնացորդ կրոնասիրությունը: Չճոռանանք, սակայն, որ Ավարայրը սրբացրել էր վերջիններին: Այս պայմաններում Բագրատունիներին բարձրացնելը անհետևանք չէր կարող մնալ: Ժամանակ էր պետք Պատմության աննախադեպ արժանիքների գիտակցմամբ անտեսելու համար երկու առաջատար նախարարությունների նկատմամբ համակրանքի ու հակակրանքի դրսևորումները: Մանավանդ՝ հաջորդ դարերը դրա հնարավորությունը տալիս էին...

Խորենացին ավելի, քան որևէ մեկը մեր պատմիչներից, կապված է անտիկ մշակույթի, մասնավորաբար պատմագրության ավանդույթներին: Քրիստոնեական պատմագրությունը փոխում է ոչ միայն հերոսներին, այլև նրանց պատկերման եղանակները: Անտիկ պատմագրության հզոր կայսրերին ու զորավարներին փոխարինում են խաչված Քրիստոսն ու նրա համար կրկին խաչ բարձրացած նահատակները: Առաջինների արտաքին, մարմնական գեղեցկությունների ու ռազմական քաջագործությունների պատկերմանը փոխարինում են առ Աստված հավատի ուժն ու կամքը, հավատացյալի ներքին հոգևոր գեղեցկությունները: V դ. հայ պատմագրությունը որդեգրեց այս օրինաչափությունը: Ազաթանգեղոսն ու Եղիշեն ամբողջովին հավատքի մեջ են, Փավստոսը ավելի շատ անդրադառնում է հոգևորական գործիչների: Կորյունը հարկադրված է բացատրություններ տալ, թե ինչու է անդրադառնում սուրբ մարդու սխրագործությանը՝ գրերի գյուտին, ոչ թե առ Աստված նրա աղոթքներին, թեև սա էլ անտես չի առնում: Մանդակունին մշակում է քրիստոնյայի վարքականոցները: Կոռբացին հերքում է ոչ քրիստոնեական ուսմունքները: Միայն Խորենացին է, որ համարձակորեն շարունակում է թագավորների արշավանքներն ու աշխարհիկ գործերը պատկերելու ավանդույթը՝ մեծ ուշադրություն դարձնելով առաջին հերթին նրանց արտաքին գեղեցկության պատկերմանը: Մի անգամ էլ հիշենք մեր հեթանոս արքաներին, հեթանոս Տրդատին և, տված նրա բնութագրումները, արտաքին գեղեցկության, ուժի և արի գործերի նկարագրությունները: Նույնիսկ Արշակունի Վարազդատի՝ օլիմպիական խաղերում տարած հաղթանակների մասին խոսելիս դարձյալ ոգևորվում է... Քրիստոնյա Վարազդատ թագավորը իր ֆիզիկական հատկանիշներով հիշեցնում է նախաքրիստոնեական հզոր թագավորներին, և նրան նվիրված էջերը հիշեցնում են «հեթանոս» հզոր արքաներին ներկայացնող էջերը: Բայց Խորենացին մեխանիկորեն չի ընդօրինակում անտիկ պատ-

ԳՐԱԿՆԵՆ

մագրության ավանդույթը. այն քրիստոնեականի հետ միասին ստեղծագործաբար յուրացնելու միտումը փայլուն դրսևորում է ստանում Պատմության էջերում: Նրա սիրելի հերոսները մարմնական և հոգևոր գեղեցկությունների ներդաշնակ միասնություն են: Այս սկզբունքն իրականացած է արդեն Գայկի կերպարում. «Աստ ուշիմ եւ խոհեմ սկայն, քաջազանգուրն եւ խայտակն», «Այլ իմացեալ խորագիտոյ գեղեցկին զայսպիսի դաւանանութիւն...»: Խորագետ գեղեցկուհի արտահայտությունը հենց արտաքին և հոգևոր գեղեցկության ընդհանրացում է:

Մի հանգամանք է. Պատմահոր համար ներքին գեղեցկությունը չի ամփոփվում միայն հավատի համար մաքառելու մեջ. հայրենի հողի, ժողովրդի, արժանապատիվ կեցության համար նահատակվելը ևս ներքին գեղեցկություն է: Նման հավատարմությունը անցյալի ավանդներին չէր կարող անցկատ մնալ գաղափարախոսության ստրուկների աչքից, որպիսիք զարմանալիորեն ծնվում են բոլոր ժամանակների գաղափարախոսություններում:

Անցյալի կենսական ավանդույթները մոռացության չտալու առումով կարծում են ուշագրավ է հետևյալ պարագան ևս:

Փոքր նախարարություններին նույնպես հիշատակելու մեկենասի խնդրանք պահանջը անհետևանք թողնող Պատմահայրը առիթը բաց չի թողնում կանացի գեղեցկության ազդեցությունը հիշատակելու համար: Շրջանցելով «Կինը խորենացու Գայոց պատմության մեջ» թեմայի շերտերը և անտիկ պատմագրության սովորույթը՝ ներկայացնել հերոսներին շրջապատող կանանց ու հարձերին, երևույթը հավանաբար պետք է բացատրել Պատմահոր վիթխարի կենսասիրությամբ, աշխարհիկ կյանքի գեղեցկություններն ու լիարժեքությունը արժևորելու գիտակցությամբ, որը կրկին հակադրվում էր քրիստոնյայի կենցաղավարության ընդունված նորմերին: Նորից հիշենք Մանդակունուն, նրա սահմանած կարգը՝ «սակաւ ուտել, սակաւ ըմբել, սակաւ ի քուն լինել, եւ աղօթք անդադար»: Գակառակ այս պահանջի՝ չորս հարձի պատմություն է անում Պատմահայրը: Արտաշեսը իր Մաժան որդուն մեծ գնդով ուղարկում է Արգամին պատժելու՝ պատվիրելով կոտորել ցեղը, ապարանքը այրել «եւ զհարճ նորին, որ կարի չքնաղ էր գեղով եւ մնացեալ գնացիւք ոտից, զոր կոչէին Մանդու, ածել ի հարճութիւն Արտաշիսի»⁴: Երկու տարի անց ներում է շնորհում Արգամին՝ վերադարձնելով առգրաված ամեն ինչ, «բայց ի հարճէն»: Ախր Մանդուն «կարի չքնաղ էր գեղով եւ մնացեալ գնացիւք ոտից»: Պատմահայրը կարծես արդարացնում է թագավորին. այդքան գեղեցիկ կնոջից, որ նաև շնորհալի քայլվածք ունի, հե՞շտ է բաժանվելը:

Թագավորներին ըստ իրենց գործերի գնահատող, ասել է թե՛ պատմությունը կարևոր իրադարձություններով արժևորող Պատմահայրը հանկարծ անհրաժեշտություն է զգում պատմելու նաև Տրդատի և Նազենիկի պատմությունը, ահա ևս «զկին մի», որ «յոյժ գեղեցիկ էր եւ երգեր ձեռամբ, որուն անուն էր Նազինիկ»⁵:

ճիշտ է՝ պատմությունն ավարտվում է «Ձայն անելորդ եղև պատմել մեզ զնահատակութիւն առնն ցանկասիրի» նախադասությամբ, բայց սա հավանաբար դիվանագիտական քայլ է. չէ՞ որ այլ բազում դեպքերում Պատմահայրը չի շարադրում այն, ինչը իսկապես ավելորդ է համարում... Խնդիրը սրանցով չի սպառվում. արքայի Վասակ անունով զինակիրը, Սամիկոնյան տոհմից, նախանձում էր «ընդ եղբորն վասն աղջկան միոջ հարձի»⁶: Մի ուրիշ անգամ Խոսրով Գարդմանացի հայ նախարարը Հայաստանի Շնապուտ արքայի ներկայությամբ «ի գինուջ զեղիտեալ... զօրէն սեղեխի տոփեցելոյ զհետ ջնարահար քաջամատն կնոջ կրթըր»⁷:

Նա, որ փոքր նախարարությունների անուններն անգամ հիշատակել չի կամենում՝ ավելորդ համարելով դա իր սկսած «զմեծ եւ զհաւաստի» գործի համար, մեծագույն բավականությամբ պատմում է հարձերի մասին՝ երկուսին հիշելով անվանապես, բոլորին՝՝ իրենց զեղեցկությունների ու հմայքների մանրամասներով: Կյանքի և զեղեցկության հանդեպ այս մեծ հետաքրքրությունը հակասում էր ժուժկալ կյանքով ապրելու պահանջներին և հենց պատմությունը գրելու Պատմահոր սկզբունքներին: Հեթանոսական հոգեբանության ու կենցաղի հանդեպ նման հետաքրքրությունը ի՞նչ տպավորություն պիտի թողներ այդ կենցաղը մոլեռանդորեն մերժողների վրա: Հմուռանաք՝ մի այլ տեղ Տաճատ անունով մեկը Սանդակունիների կոտորվող ցեղից փրկում է «զկոյս մի զեղեցկադիմակ» և ամուսնանում նրա հետ «վասն չքնաղագեղ կերպարանին»⁸:

Խորենացին անբաքույց հիացմունքով է խոսում ազգությամբ պարթև հայոց Վաղարշակ թագավորի մասին, որը մտածված վերափոխումներով շատ բան կարգավորեց հայոց աշխարհում, նույնիսկ իմաստություն ունեցավ պարզելու և ճանաչելու նախնիների պատմությունը այն ժողովրդի, որին ճակատագրի բերումով թագավորում է ինքը: Քանի որ անթիվ ժառայություններ է մատուցել հայերին, Պատմահայրը «մոռանում» է նրա ազգությունը: Հետևողական է, իհարկե, Խորենացին. նա այս դեպքում էլ հավատարիմ է մնում թագավորի գործունեությունը ժողովրդի համար ունեցած նշանակությամբ զնահատելու չափանիշին:

Սա Պատմահոր լայնախոհության դրսևորումներից է: Հիշենք, թե ինչպիսի համակրանքով է ներկայացնում այն հրեաներին, ովքեր Տիգրան Մեծի ժամանակներից մինչև հայոց Արշակ թագավորի տարիները պահպանել էին իրենց հավատը: Մեկ անգամ չէ, որ այս փաստի հիշատակման ենք հանդիպում Պատմության մեջ: Հիշենք թեկուզ Տուրիա իշխանին, որն ազգականների նման չուրացավ իր հրեական հավատը, այլ ապրում էր «նովին օրինօք»... Այսպես փառաբանում է մարդկային բարձր առաքինությունները՝ անկախ նրանից՝ ինչ ազգի ու հավատի մարդկանց մոտ է այն դրսևորվում:

Խորենացու նկատմամբ չարության դրսևորման մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ նաև, որ մոցարտների հանդեպ սայբրիների ատելությունը Պատմահորից էլ առաջ գոյություն ուներ:

ժամանակի ու ժամանակակիցների հետ բացահայտ և ոչ միշտ բացահայտ բանավեճի այլ դրսևորումների դեռ կարելի է հանդիպել Պատմության էջերում:

Ծագում է բնական մի հարց. այս պայմաններում ինչպե՞ս է պահպանվել Պատմությունը: Պետք է ենթադրել, որ Սահակ Բագրատունին եզակի բացառություն չի եղել, աշխարհիկ առաջնորդների մեջ նրա նմաններն էլի պետք է լինեին, որոնք կբազմացնեին ու կպահպանեին այն: Ազգային դիմագիծ ստացող եկեղեցու առաջնորդները, իմաստուն հոգևոր այրեր, լավ պետք է հասկանային հարեճացու ստեղծածի արժեքը մեր ինքնության պահպանման համար պայքարում, որին հետամուտ լինելը հաջորդ դարերում դարձավ մեր եկեղեցու գերագույն նպատակը:

Ի դեմս Մովսես Խորենացու՝ հայ քրիստոնեական քարոզչություն-հրապարակախոսությունը հայտնաբերեց մեր ժողովրդի ծննդաբանությունը՝ հաստատելով նրա բնաշխարհիկ լինելը, ընդհանրացրեց նրա գիտական ու գեղագիտական մտածողության ինքնատիպությունը, քաղաքական-կրոնական համոզմունքների՝ զարմանք հարուցելու չափ լայնախոհությունը: Սահակ Բագրատունիներով փրկվեց Հայոց պատմությունը, հայ եկեղեցու ազգայնացմանը զուգընթաց հասարակական ճանաչողություն ստացավ՝ փարոսի մեծան լուսավորելով գալիք սերունդների ճանապարհը:

Պատմահոր «Հայոց պատմությունը» այսպես դարձավ դասագիրք՝ հաստատելով հանճարի հաղթանակի հավերժական օրինաչափությունը:

ԾԱՆՈԹՄԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 20:
2. Տեսուն Յովհաննու Մանդակունույ Հայոց հայրապետի ճառք, Վեներիկ, 1836, էջ 124:
3. Ստ. Մալխասյան, Խորենացու առեղծվածի շուրջը, Երևան, 1940, էջ 119:
4. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 214:
5. Նույն տեղում, էջ 236:
6. Նույն տեղում, էջ 344:
7. Նույն տեղում, էջ 410:
8. Նույն տեղում, էջ 264: